

О. М. Веселова (Київ), П. П. Пащенко (Київ)

Ще одна трагічна сторінка історії України

Про післявоєнний голод в Україні відомо ще недостатньо. Це пов'язано з тим, що в умовах централізованої тоталітарної держави ця тема була закритою. За вказівкою центру будь-яка згадка про третій у ХХ ст. голод в Україні цензурою рішуче викреслювалася. Інформація про нього надходила у республіканські владні державні інстанції по лінії органів державної безпеки (МДБ — КДБ), міліцейських структур (НКВС — МВС), партійних і виконавчих комітетів рад з областей, міст, районів. Документи з грифом «цілком таємно», «таємно», «конфіденційно», «тільки особисто», «тільки адресату» були надійно заховані в архівах зазначених вище відомств. Доступ до цих документів за умов тоталітаризму був абсолютно виключений. Можливість добратися до них у дослідників з'явилася лише в умовах незалежної Української держави.

У даній добірці представлені документи таємної та загальної частин особливого сектора, політбюро, ЦК КП(б)У з Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також матеріали з фондів Ради Міністрів УРСР, міністерств охорони здоров'я, освіти, заготівель СРСР по Україні, Центрального статистичного управління УРСР, з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, документи Служби Безпеки і Міністерства внутрішніх справ України.

Голод 1946 — 1947 рр. в Україні відбувався у складних соціально-політичних умовах. Після кривавої, руйнівної війни республіка знаходилася у стані страшної розрухи. Колосальних збитків зазнало сільське господарство. Було зруйновано і пограбовано близько 30 тис. колгоспів, радгоспів і МТС, 28 тисяч сіл. Матеріально-технічна база аграрного сектора економіки виявилася вщент зруйнованою. Це була одна з головних причин, що викликали голод.

Крім цього, до голодомору призвела імперська політика правлячої верхівки колишнього Союзу РСР щодо України. Селу нашої республіки центр майже нічого не давав, а лише забирав з нього вироблювану сільськогосподарську продукцію, особливо зерно, незалежно від того, врожайним чи неврожайним був той чи інший рік.

Післявоєнний голод виник у той час, коли адміністративно-командна система вже міцно утвердилася. Сталін та його найближчі соратники здійснювали керівництво сільським господарством, розвиваючи ідеї «безтоварного» соціалізму, що обмежувало дії економічних законів. Сільське господарство згідно з цією лінією мало відігравати роль донора для інших галузей економіки, зокрема промисловості. В такому ж напрямку здійснювалася й фіскальна політика держави. Селянство сплачувало їй не лише звичайні прями і непрями податки, а значно переплачувало за товари промисловості за цінами, що встановлювалися державою. Ця невідповідність під назвою «ножиці цін» невпинно зростала.

Широко застосовувався жорсткий централістсько-адміністративний тиск. Не сприяла розвитку аграрного сектора економіки й практика підміни функцій радянських органів партійними. Надцентралізована система планування в післявоєнні роки залишалася такою ж, як і раніше, орієнтуючи керівні кадри на посилення командно-примусових методів управління сільським господарством.

Державні капітальні вкладення в сільське господарство були вкрай недостатніми. Разом з вкладеннями колгоспів вони становили лише 15 % загальних. Тому у післявоєнні роки виробничі фонди колгоспів зростали повільно. Сталін вважав, що за соціалізму «...господарства... не потребують для свого розвитку ні максимуму зиску, ні середньої норми зиску, а можуть обмежуватися мінімумом прибутку, а іноді обходяться без всякого прибутку, що знов-таки створює сприятливі умови для розвитку великого зернового господарства»¹. Лінія на неприбуткове господарювання ставила аграрний сектор економіки в умови нерівності й жебрацтва порівняно з промисловістю. За таких обставин, звичайно, ефективність сільськогосподарського виробництва у післявоєнний період загалом залишалася надто низькою. Основною виробничою силою села були жінки, питома вага яких в аграрному секторі економіки становила тоді понад 80 %. Широко використовувалася й дитяча праця. У колгоспах 1947 р. працювали 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років². В усіх регіонах України, крім Кам'янець-Подільської і Житомирської областей, відбувалося скорочення чисельності господарств колгоспників. У 1946 р. порівняно з 1945 р. їх кількість зменшилася на 53,9 тис.³ Нестача трудових ресурсів у колгоспах і радгоспах УРСР становила 630,7 тис. чоловік. Тому для колгоспників не існувало нормованого робочого дня. За рішенням липневого пленуму ЦК КП(б)У 1946 р. селяни змушені були працювати весь світловий день.

Однією з головних причин післявоєнного голоду була сильна засуха в 1946 р. і 1947 р., що охопила майже всі зернові райони півдня та сходу України. На основі даних Республіканського центру спостережень за станом природного середовища видно, що середня місячна температура весною і літом 1946 р. на 2° — 8° була вищою від середніх показників інших років. Утричі, а подекуди і в 5 — 6 разів нижче середніх показників виявилася місячна кількість опадів⁴. Замість передбачуваних для освоєння 80 % довоєнних посівів зернових 1946 р. фактично було засіяно 77,2 %⁵, чимало посівів озимих культур загинуло від сильних морозів. Крім того, відсутність посівного матеріалу не дала змоги організувати підсів чи пересів. Усе це призвело до того, що в колгоспах України в 1946 р. загинуло майже 350 тис. гектарів посівів зернових. Особливо постраждали вони в Одеській, Полтавській, Ізмаїльській областях.

Урожай зернових в Україні в 1946 р. становив 3,8 ц з га. А в колгоспах Одеської, Луганської, Харківської областей було зібрано по 2,3 — 2,9 ц з гектара, Миколаївської — від 1,9 до 3 ц, Ізмаїльської — 1 ц з га. Колгоспи ім. Сталіна, ім. Шевченка, ім. Яковенка Білозерського району Херсонської області, наприклад, зібрали в середньому з гектара по 60 кг зернових. У республіці загинули або дали дуже низький урожай картопля й овочі⁶. Низький врожай їх було зібрано також і на присадибних ділянках.

Серед цілого комплексу причин виникнення голоду все ж визначальною була сталінська політика хлібозаготівель. ЦК ВКП(б) та Рада міністрів СРСР вимагали беззастережного виконання надзвичайно напружених планів цих поставок.

В Україні, яка після війни, повертаючись до мирного життя, терпіла від засухи і неврожаю, розгорталася справжня «битва за першу заповідь держави». Директиви щодо організації й проведення жорстких хлібозаготівель ішли безпосередньо від Сталіна. Він був головним режисером і диригентом їх проведення. Сталін діяв через своє найближче оточення: Маленкова, Молотова, Жданова та ін. Вказівки «вождів» щодо практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у формі постанов ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР, як правило, за підписом Сталіна, який уособлював усю партійно-державну владу в тоталітарній імперії.

Одержуючи директиви від «батька народів», ЦК КП(б)У та Рада міністрів УРСР в свою чергу доводили завдання областям. Уся ця вертикаль рішуче спрямовувала партійні та радянські органи на вилучення зерна із села незалежно від його становища. Для «успішного проведення» кампанії хлібозаготівель використовувалася ціла низка відпрацьованих ще в 30-х ро-

ках засобів репресивного характеру: від визначення «біологічної врожайності» з кожного гектара посівів до різних видів покарань партійних і радянських працівників, голів колгоспів, рядових селян за затримку хлібоздачі. Згадуючи початок хлібозаготівель 1946 р., М. Хрущов (на той час перший секретар ЦК КП(б)У і Голова Ради міністрів УРСР, а потім — Голова Ради міністрів УРСР) у своїх мемуарах зазначав: «План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він «обгрунтовувався» науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави. І ось почалося це вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим це скінчиться, важко було передбачити»⁷.

Засушливого, неврожайного 1946 р. Україні був встановлений нереальний хлібозаготівельний план, що становив 340 млн. пудів зерна. Згодом він був збільшений до 362 млн. 750 тис. пудів. Однак, як показала осінь, через вкрай несприятливі природні умови врожайність зернових у тому році виявилася значно нижчою навіть не від оцінок уповноважених Міністерства заготівель СРСР, а голів колгоспів і працівників районних органів.

Неодноразові прохання Хрущова до Сталіна знизити заготівельний план позитивного результату не дали. Навпаки, 1946 р. центр висунув вимогу про проведення повторної перевірки колгоспів, радгоспів та індивідуальних господарств з вилученням усього зерна, засипаного в будь-які фонди. Невиконання планів хлібопоставок у постановках ЦК КП(б)У вважалося злочином перед партією і державою. Але, незважаючи на те, що під репресивним тиском колгоспи здавали майже все вирощене, надходження хліба було дуже повільним, план виконаний трохи більш як на 62 %⁸. Центр вважав, що плани держпоставок не виконувалися не через об'єктивні причини, а тому, що партійні та радянські органи не вели більшовицької боротьби за хліб: проявляли терпимість до несумлінного ставлення до державних інтересів деяких керівників на місцях, примушували голів колгоспів брати підвищені зобов'язання по поставках державі хліба. «Як ми будемо брати зобов'язання про дострокове виконання плану хлібоздачі, коли не маємо хліба», — заявив у бесіді з представником райкому партії Назаренко — голова колгоспу «Червоної прапор» с. Хайнівка Олександрівського району Кіровоградщини. У відповідь на це райком партії вдався до перевірки діяльності Назаренка, про що інформував секретаря ЦК КП(б)У секретар Кіровоградського обкому партії⁹.

З метою вилучення хліба ЦК, обкоми партії звинувачували трудівників села у «приховуванні», «розкраданні» зерна, «саботажі хлібозаготівель». «Такого роду терміни не заставляли чекати на себе у Москві, де завжди знаходили виправдання і для репресій, і для вибивання колгоспної продукції...», — згадував М. Хрущов¹⁰. Для «допомоги відстаючим районам» у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його фізичну відсутність, туди направлялися уповноважені. Посилювалися репресивні заходи щодо колгоспів з боку районних партійних та державних органів. Так, у Чернігівській області 1946 р. було замінено 720 голів колгоспів, причому в 659 господарствах по 1 разу, а в 66 — по 2, в 3-х — по 3 рази. Кожний 16-й голова колгоспу України був ув'язнений. За 1946 р. — 1-й квартал 1947 р. в УРСР було засуджено 1312 голів колгоспів, з них на 3 роки позбавлення волі — 513 чол., на 5 років — 219, на 10 років — 112, до розстрілу — 2 чол.¹¹

З метою прискорення хлібозаготівель тиск центру постійно посилювався. В телеграмі від 26 листопада 1946 р., підписаній Сталіним і Ждановим, на ім'я М. Хрущова й Д. Коротченка висловлювалися звинувачення в тому, що вони стали на шлях згортання здачі хліба, вимагалось покінчити з небільшовицьким ставленням до справи організації хлібозаготівель та забезпечити виконання плану¹².

Лютневий пленум ЦК ВКП(б) 1947 р., продовжуючи неокласичні тоталітарні традиції, підтвердив «правильність» політики заготівель сільськогосподарської продукції. Для посилення темпів хлібозаготівлі в Україні Сталін направив до Києва свого «вірного соратника» Кагановича, який

3 березня 1947 р. став секретарем ЦК КП(б)У. Він і Хрущов, який залишився Головою Ради міністрів, постійно доповідали Сталіну про хід хлібозаготівель, кількість зібраного й обмолоченого зерна за тиждень. У відповідь на особисту директиву Сталіна від 28 червня 1947 р. Л. Каганович доповідав «вождю народів» про відрядження до областей секретарів ЦК КП(б)У та інших партійних працівників «для боротьби з антидержавними тенденціями зниження врожайності й контролю за виконанням постанов пленуму ЦК КП(б)У про збирання і хлібозаготівлі»¹³. Про неймовірно тяжке продовольче становище колгоспників, голод на селі, зростання смертності людей від нього, факти канібалізму Сталіну не доповідали.

Вилучене силою з господарств зерно, ігноруючи поширення голоду в Україні, можновладці щедро відправляли в зарубіжні країни. Численні джерела підтверджують, що воно відвантажувалося до Польщі, Чехо-Словаччини, Болгарії, навіть Франції.

Причини голоду крилися й у неоплаті праці колгоспників, зняті з пайкового постачання хлібом за картками великої частини міського й переважної більшості сільського населення. Пік голоду припав на зиму 1946 — 1947 рр. та весну і літо 1947 р. Від нього в останньому році в Україні померли понад 1 млн. чол.^{13а}. Це було переважно сільське населення. Архівні документи дають підстави говорити про особисту причетність Сталіна та його найближчого оточення до виникнення в республіці голодомору.

Документи, що подаються нижче, відображають беззахисність людей перед системою, яка призвела їх до мук, дистрофії, загибелі від голоду. Не можуть залишати спокійними написані, може, й нелітературною мовою, але чесно, правдиво й широко листи-звертання селян і робітників до можновладців, так званих «слуг народу», за допомогою. Але, на жаль, багато голодуючих так і не діждалися її. Значну допомогу голодуючим надало, зокрема, населення Західної України.

Документи, що друкуються, вперше побачать світ. Їх добірку здійснили О. М. Веселова та П. П. Панченко.

Документи подаються у хронологічному порядку. Їх тексти наводяться мовою оригіналу. Зберігається стилістика, виправлено лише орфографічні та пунктуаційні помилки. З деяких документів випущено текст, що не має прямого відношення до теми. Ці місця позначені трьома крапками в дужках. Крім того, в дужках додано деякі слова для кращого розуміння тексту.

Голод в Україні 1946 — 1947 років

Док. № 1

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель по областях Української РСР

23 січня 1946 р.
Совершенно секретно

Совет Народных Комиссаров УССР и Центральный Комитет КП(б)У отмечают, что отдельные исполкомы облсоветов и обкомы КП(б)У не приняли необходимых мер к обеспечению выполнения решения декабрьского пленума ЦК КП(б)У об окончании плана хлебозаготовок к 1 января 1946 г.

Во многих областях Украинской ССР, не выполнивших своих обязательств перед государством на 1 января 1946 г., за последнее время серьезно ослаблено внимание партийных и советских организаций к делу хлебозаготовок. В этих областях не только не принимаются меры к усилению заготовок в январе, а допущено резкое снижение хлебозаготовок, и в отдельных областях даже свернули сдачу хлеба, тогда как колхозы и совхозы Украины должны еще сдать государству из урожая 1945 г. около 68 млн. пудов хлеба, из них: Полтавская область — 11301 тыс. пудов, Днепропетровская —